IQTISODIY TA’LIM VA TARBIYA

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TEJAMKORLIK KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Raximova Niginabonu G‘iyos qizi,
Osiyo xalqaro universiteti magistranti
giyasovnanigina@gmail.ru

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tejamkorlikning shaxsning ijtimoiy, kognitiv, axloqiy va faoliyatga asoslangan rivojlanishi bilan bog‘liqligi yoritilgan. L.S. Vygotsky, A.N. Leontyev, J. Piaget, A. Bandura, D. Kahneman, R.H. Thaler va boshqa olimlarning ilmiy qarashlari asosida tejamkor xulq-atvorning shakllanish mexanizmlari tahlil etilgan. Tadqiqotda boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning moddiy va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishi, vaqtni rejalashtirishi, ortiqcha sarf-xarajatlarni anglashiga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar aniqlangan. Tejamkorlikni shakllantirish bilim berish bilan cheklanmasdan, amaliy faoliyat, ijtimoiy namuna, motivatsiya, o‘z-o‘zini boshqarish va muntazam takroriy mashqlar asosida tashkil etilishi zarurligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: *tejamkorlik, boshlang‘ich ta’lim, tejamkorlik ko‘nikmasi, iqtisodiy tarbiya, o‘z-o‘zini boshqarish, resurslardan foydalanish, ijtimoiy o‘rganish, motivatsiya, pedagogik shart-sharoit.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ БЕРЕЖЛИВОСТИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье теоретически анализируются психолого-педагогические основы формирования навыков бережливости у учащихся начальных классов. Раскрывается взаимосвязь бережливости с социальным, когнитивным, нравственным и деятельностным развитием личности. На основе научных взглядов Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, Ж. Пиаже, А. Бандуры, Д. Канемана, Р. Талера и других исследователей рассматриваются механизмы формирования бережливого поведения. Определены педагогические условия, способствующие рациональному использованию учащимися материальных и природных ресурсов, планированию времени, осознанию последствий нерациональных расходов. Обосновано, что формирование бережливости должно осуществляться не только посредством передачи знаний, но и через практическую деятельность, социальное моделирование, мотивацию, саморегуляцию и систематическое повторение соответствующих действий.

Ключевые слова: *бережливость, начальное образование, навыки бережливости, экономическое воспитание, саморегуляция, социальное научение, управление ресурсами, мотивация, педагогические условия.*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING FRUGALITY SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The article theoretically analyzes the psychological and pedagogical foundations of developing thrift and resource-saving skills among primary school pupils. The relationship between thrift and the social, cognitive, moral, and activity-based development of the individual is examined. Based on the scientific views of L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, J. Piaget, A. Bandura, D. Kahneman, R.H. Thaler, and other researchers, the mechanisms underlying the development of thrifty behavior are considered. The study identifies pedagogical conditions that promote pupils’ rational use of material and natural resources, effective time planning, and awareness of the consequences of irrational spending. It is substantiated that the development of thrift should not be limited to theoretical knowledge but should involve practical activities, positive social models, motivation, self-regulation, and systematic repetition of appropriate behaviors.

Keywords: *thrift, primary education, resource-saving skills, economic education, self-regulation, social learning, resource management, motivation, pedagogical conditions.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim jarayonida o‘quvchilarda nafaqat fanlarga oid bilim va ko‘nikmalarni, balki kundalik hayotda zarur bo‘ladigan mas’uliyat, mustaqillik, oqilona qaror qabul qilish va mavjud resurslardan samarali foydalanish kompetensiyalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri

hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi mazkur sifatlarni shakllantirish uchun muhim davr sanaladi. Chunki aynan shu bosqichda bolaning xulq-atvori, odatlari, qadriyatlari va atrof-muhitga munosabatining dastlabki barqaror shakllari tarkib topadi.

Tejamkorlik tushunchasi faqat pul yoki moddiy boyliklarni tejash bilan chegaralanmaydi. U vaqt, energiya, o‘quv qurollari, suv, elektr energiyasi, oziq-ovqat va boshqa resurslardan oqilona foydalanish, ortiqcha sarf-xarajatlarning oldini olish, mavjud imkoniyatlarni to‘g‘ri baholash hamda kelajakdagi ehtiyojlarni hisobga olgan holda qaror qabul qilishni ham qamrab oladi.

Psixologik nuqtayi nazardan tejamkorlik shaxsning o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish, ehtiyoj va imkoniyatlarni taqqoslash, impulsiv qarorlarni cheklash hamda uzoq muddatli natijalarni hisobga olish qobiliyatlari bilan bog‘liq. Shu sababli uni boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida shakllantirish masalasi pedagogika, psixologiya va iqtisodiy tarbiya kesishmasida o‘rganilishi lozim.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqotning metodologik asosini shaxs rivojlanishining madaniy-tarixiy, faoliyatga asoslangan, kognitiv va ijtimoiy-kognitiv yondashuvlari tashkil etadi. Tadqiqot davomida psixologik-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va pedagogik hodisalarni interpretatsiya qilish metodlaridan foydalanildi.

L.S.Vygotskyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, shaxsning yuqori psixik funksiyalari dastlab ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanib, keyinchalik individuallashadi [8]. Mazkur yondashuv tejamkorlik ham dastlab oila, maktab va ijtimoiy muhitdagi namuna hamda talablar orqali o‘zlashtirilib, keyinchalik bolaning shaxsiy e’tiqodi va xulq-atvoriga aylanishini ko‘rsatadi.

A.N.Leontyevning faoliyat nazariyasi shaxs sifatlarining faoliyat jarayonida shakllanishiga urg‘u beradi [5]. Shu nuqtayi nazardan tejamkorlik haqida tushuncha berishning o‘zi yetarli emas. O‘quvchi amaliy faoliyat davomida resurslarni tejash, vaqtni rejalashtirish, o‘quv vositalaridan ehtiyotkorlik bilan foydalanish va o‘z qarorlarining natijalarini baholash imkoniyatiga ega bo‘lishi zarur.

J.Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalarning konkret operatsiyalar asosidagi mantiqiy fikrlashi rivojlanishini tushuntiradi [6]. Shu sababli tejamkorlik tushunchasini abstrakt ta’riflardan ko‘ra, o‘quvchiga tanish bo‘lgan real vaziyatlar asosida tushuntirish samaraliroq hisoblanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Nazariy tahlil natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlik ko‘nikmalarining shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar besh guruhga ajratildi.

1. Ijtimoiy muhit va shaxsiy namuna

A.Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida inson xulq-atvorining kuzatish, taqlid va ijtimoiy mustahkamlash orqali shakllanishi ta’kidlanadi [1]. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun ota-ona va o‘qituvchining xatti-harakati bevosita namuna vazifasini bajaradi.

Masalan, o‘qituvchining qog‘ozdan oqilona foydalanishi, sinf jihozlarini ehtiyot qilishi, vaqtni rejalashtirishi yoki keraksiz resurs sarfini kamaytirishga e’tibor qaratishi o‘quvchi uchun amaliy model bo‘lib xizmat qiladi. Demak, tejamkorlikni tarbiyalashda “tejash kerak” degan og‘zaki talabdan ko‘ra, tejamkor xulqning real namunasi samaraliroq pedagogik vosita hisoblanadi.

2. Kognitiv rivojlanish va tejamkorlikni anglash

Boshlang‘ich maktab yoshida bola konkret vaziyatlar asosida sabab-oqibat munosabatlarini anglashga qodir bo‘la boshlaydi [6]. Shu sababli tejamkorlikni o‘rgatishda amaliy misollar va hayotiy vaziyatlardan foydalanish muhimdir.

Masalan, “Bir oy davomida har kuni bir varaq qog‘ozni ortiqcha sarflamaslik natijasida qancha qog‘oz tejaladi?”, “Suvni keraksiz oqizib qo‘yish qanday oqibatlarga olib keladi?”, “Vaqtni to‘g‘ri rejalashtirish topshiriqni bajarishga qanday yordam beradi?” kabi topshiriqlar o‘quvchida sabab-oqibat aloqalarini anglashga yordam beradi.

D. Kahneman tomonidan inson qarorlarini qabul qilishda tezkor va sekin, mulohazali fikrlash jarayonlari o‘rtasidagi farqlar yoritilgan [4]. Mazkur qarashlar boshlang‘ich ta’limda o‘quvchini shoshilinch tanlovdan oldin ehtiyoj va imkoniyatlarni taqqoslashga o‘rgatish zarurligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, tejamkorlikning kognitiv komponenti o‘quvchining resurs qiymatini anglash, ehtiyoj va imkoniyatni farqlash, oqibatni oldindan baholash va ongli tanlov qilish qobiliyatlaridan tarkib topadi.

3. Faoliyat va amaliy mashqlar

Tejamkorlikni shakllantirishda faoliyatga asoslangan yondashuv alohida ahamiyatga ega. A.N. Leontyev qarashlaridan kelib chiqib, shaxsiy sifatlarning faoliyat jarayonida shakllanishi tejamkorlikni ham amaliy mashqlar orqali rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi [5].

Boshlang‘ich sinflarda quyidagi amaliy topshiriqlardan foydalanish mumkin:

- o‘quv qurollaridan oqilona foydalanish;
- vaqtni kunlik rejalashtirish;

- qog‘oz va boshqa materiallardan qayta foydalanish;
- sinfdagi suv va elektr energiyasidan oqilona foydalanishni kuzatish;
- shartli pul birliklari asosida oddiy xarid topshiriqlarini bajarish;
- “Kerakmi yoki xohishmi?” mazmunidagi tanlov vaziyatlarini tahlil qilish;
- guruhlarda resurslarni taqsimlashga oid o‘yinlarni tashkil etish.

Bunday topshiriqlar tejamkorlikni nazariy tushunchadan amaliy kompetensiyaga aylantirishga xizmat qiladi.

4. O‘z-o‘zini boshqarish va odat shakllanishi

Tejamkor xulq-atvor o‘z-o‘zini boshqarish va ijro etuvchi funksiyalar bilan ham bog‘liq. A. Diamond ijro etuvchi funksiyalarning ishchi xotira, kognitiv moslashuvchanlik va inhibitiv nazorat kabi muhim tarkibiy qismlarini ajratib ko‘rsatadi [2]. Mazkur mexanizmlar o‘quvchining ortiqcha harakat yoki sarfni cheklashi, maqsadni belgilashi va vaziyatga mos qaror qabul qilishida muhim ahamiyatga ega.

Tejamkorlikni odatga aylantirish uchun xatti-harakatlarning muntazam takrorlanishi zarur. W.Wood va D.T.Neal odatlarning maqsadga yo‘naltirilgan xatti-harakatlar bilan o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlaydi [9]. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda tejamkor xatti-harakatlarni muntazam ravishda takrorlash va mustahkamlash maqsadga muvofiq.

Masalan, dars yakunida “Bugun nimani tejadim?”, “Qanday resursdan oqilona foydalandim?”, “Keyingi safar nimani yaxshiroq qilishim mumkin?” kabi refleksiv savollardan foydalanish o‘quvchining o‘z xatti-harakatini tahlil qilishiga imkon beradi.

5. Motivatsiya va pedagogik muhit

Tejamkorlikni shakllantirishda faqat tashqi nazoratga tayanish yetarli emas. O‘quvchi tejamkorlikning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini tushunishi lozim. R.H. Thaler va C.R. Sunstein qarorlarni shakllantirishda muhit va tanlov sharoitlarining ahamiyatini ko‘rsatadi [7]. Ushbu yondashuv ta’lim jarayonida o‘quvchilar uchun tejamkor xatti-harakatni tanlashni osonlashtiruvchi pedagogik muhit yaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu sababli pedagogik jarayonda ijobiy rag‘batlantirish, guruhiy topshiriqlar, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlar va kichik loyihalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Masalan, “Sinfimizning bir haftalik resurs tejamkorligi” loyihasi orqali o‘quvchilar qog‘oz, suv, elektr energiyasi yoki o‘quv materiallaridan foydalanish holatini kuzatib, natijalarni jadval va diagrammada aks ettirishlari mumkin.

Bu jarayonda o‘quvchi nafaqat tejamkorlikni o‘rganadi, balki kuzatish, ma’lumot to‘plash, taqqoslash, hisoblash, xulosa chiqarish va guruhda ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Tejamkorlikni shakllantirishning pedagogik modeli

Nazariy tahlil asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlikni shakllantirish jarayonini quyidagi ketma-ketlik asosida tashkil etish mumkin:

Bilim → Anglash → Amaliy faoliyat → Nazorat → Refleksiya → Takrorlash → Odat → Barqaror tejamkor xulq

Mazkur modelda dastlab o‘quvchiga tejamkorlikning mazmuni tushuntiriladi. Keyingi bosqichda u real vaziyatlar orqali mazkur sifatning ahamiyatini anglaydi. Amaliy topshiriqlar yordamida o‘quvchi tejamkor xatti-harakatni bajaradi. Nazorat va refleksiya orqali o‘z faoliyatini baholaydi. Harakatlarning muntazam takrorlanishi natijasida tejamkorlik asta-sekin odatga, keyinchalik esa shaxsning barqaror sifatiga aylanishi mumkin.

1-jadval.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlikni shakllantirish komponentlari

Komponent	Mazmuni	Shakllantirish vositalari
Kognitiv	Tejamkorlik va resurslar qiymatini anglash	Muammoli savollar, suhbat, misollar
Amaliy	Resurslardan oqilona foydalanish	Amaliy topshiriqlar, loyihalar
Motivatsion	Tejamkor xulqqa ijobiy munosabat	Rag‘batlantirish, o‘yinlar
Ijtimoiy	Namuna va hamkorlik orqali o‘rganish	Guruhiy ish, rolli o‘yin
Refleksiv	O‘z xatti-harakatini baholash	Kundalik, savol-javob, o‘z-o‘zini baholash

Jadvaldan ko‘rinadiki, tejamkorlik birgina komponent bilan chegaralanmaydi. Uning barqaror shakllanishi bilim, amaliy faoliyat, motivatsiya, ijtimoiy muhit va refleksiyaning o‘zaro uyg‘unligini talab etadi.

Muhokama. Ilmiy adabiyotlar tahlili tejamkorlikni boshlang‘ich ta’limda faqat iqtisodiy tarbiya doirasida talqin qilish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Mazkur sifat shaxsning o‘z-o‘zini boshqarishi, mas’uliyati, axloqiy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari va ongli qaror qabul qilish qobiliyati bilan uzviy bog‘liq.

Tejamkorlikning muhim jihatlaridan biri uning ijtimoiy mazmunidir. O‘quvchi resursni tejash orqali faqat o‘z manfaatini emas, balki oila, sinf, maktab va jamiyat manfaatlarini ham hisobga olishni o‘rganadi. Masalan, suv yoki elektr energiyasini tejash ekologik va ijtimoiy mas’uliyat bilan, o‘quv qurollarini ehtiyot qilish esa shaxsiy mas’uliyat bilan bog‘lanadi.

Umumiy pedagogik yondashuvlarda ham ta’lim va tarbiyaning shaxsning amaliy faoliyati, mustaqilligi hamda ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirishdagi imkoniyatlariga alohida e’tibor qaratiladi [10]. Shu jihatdan tejamkorlikni boshlang‘ich ta’limning tarbiyaviy mazmuniga integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

Tejamkorlikni shakllantirishda oila va maktab hamkorligi ham muhim hisoblanadi. Agar maktabda tejamkorlikka o‘rgatilayotgan, biroq oilada buning aksi kuzatilayotgan bo‘lsa, pedagogik ta’sirning samarasi pasayishi mumkin. Shu sababli ota-onalarni ham jarayonga jalb etish, ularga bolada tejamkor xulqni shakllantirish bo‘yicha tavsiyalar berish maqsadga muvofiq.

Tejamkorlikning yana bir muhim jihati uning ekologik tarbiya bilan aloqadorligidir. Resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, qayta foydalanish va tabiiy boyliklarni asrash kabi faoliyatlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlik bilan bir qatorda ekologik mas’uliyatni ham shakllantiradi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy tahlil natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish ko‘p omilli psixologik-pedagogik jarayon ekanligi aniqlandi. Tejamkorlikni faqat moddiy resurslarni tejash bilan chegaralash noto‘g‘ri bo‘lib, mazkur tushuncha vaqt, energiya, o‘quv vositalari, tabiiy resurslar va boshqa imkoniyatlardan oqilona foydalanishni ham qamrab oladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Tejamkorlik ijtimoiy muhit va shaxsiy namuna ta’sirida shakllanadi.
2. Boshlang‘ich sinf yoshida konkret hayotiy vaziyatlar asosida tejamkorlikni anglash imkoniyati yuqori bo‘ladi.
3. Tejamkorlik haqidagi bilimni amaliy faoliyat bilan bog‘lash uning xulq-atvorda namoyon bo‘lishini ta’minlaydi.
4. O‘z-o‘zini boshqarish, rejalashtirish va refleksiya tejamkorlikning barqaror shakllanishida muhim psixologik mexanizmlar hisoblanadi.
5. Tejamkor xulqning muntazam takrorlanishi uning odat sifatida shakllanishiga yordam beradi.
6. Oila va maktabning hamkorligi tejamkorlikni shakllantirish samaradorligini oshiradi.
7. Tejamkorlikni iqtisodiy, axloqiy, ijtimoiy va ekologik tarbiya bilan integratsiyalash boshlang‘ich ta’limning tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shunday qilib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlikni shakllantirish jarayoni **“bilim berish – anglash – amaliy faoliyat – refleksiya – takroriy mashq – odat”** tamoyili asosida tashkil etilganda samarali natijaga erishish mumkin. Mazkur yondashuv o‘quvchida nafaqat tejamkor xulqni, balki mas’uliyat, mustaqillik, ongli qaror qabul qilish va ijtimoiy faollik kabi muhim shaxsiy sifatlarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986.
2. Diamond A. Executive Functions // Annual Review of Psychology. – 2013. – Vol. 64. – P. 135–168.
3. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34. – P. 906–911.
4. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
5. Leontiev A.N. Activity, Consciousness, and Personality. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1978.
6. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001.
7. Thaler R.H., Sunstein C.R. Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness. – New Haven: Yale University Press, 2008.
8. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
9. Wood W., Neal D.T. A new look at habits and the habit-goal interface // Psychological Review. – 2007. – Vol. 114. – No. 4. – P. 843–863.
10. Mavlonova R., Rahmonqulova N., Matnazarova K. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.